

9. OBEZBJEĐIVANJE HRANE

Milan Marković^{*}, Biljana Lazović^{**}, Božidar Marković^{***}

Sažetak: U okviru teme Obezbeđivanje hrane ukazano je na značaj poljoprivrede za crnogorsku ekonomiju i ukupan društveni razvoj. Koristeći raspoložive podatke, prikazano je postojeće stanje u poljoprivredi i prehrambenoj industriji i urađena SWOT analiza koja ukazuje na nedostatke, opasnosti i mogućnosti za unapređivanje proizvodnje hrane u Crnoj Gori.

Na osnovu analize postojećih dokumenata: zakona, strategije i nacionalnog programa, koji predstavljaju okvir za razvoj poljoprivrede i ruralnih područja, dato je predviđanje budućih trendova. Istaknuta je uloga pojedinih činilaca u realizaciji razvojnog koncepta (uloga države, proizvođača, tržišta), i dat osvrt na prioritete u razvoju poljoprivrede, odnos prema životnoj sredini (okolini) i gazdovanje resursima.

Ključne riječi: *proizvodnja hrane, resursi u poljoprivredi, swot analiza, buduća kretanja, razvojni koncept*

Abstract: In scope of the theme – Food production (Agriculture and rural development) key aspects of the agriculture were presented. As a first, it was emphasized how important the agriculture is for the economy and society of Montenegro. Then, current state of the agriculture was presented by using data from the existing documents, and a SWOT analyses was prepared, too.

Based on the existing strategic and legal documents, which provide a frame for the development of the agriculture, foresight of the future trends was described. The role of the key factors in providing sustainable development of the agriculture and rural areas (role of government, producers, market) was underlined. Finally, priorities were proposed fully respecting sustainable use of the resources.

Key words: *food production, resources in the agriculture, SWOT analyses, future trends*

---

* Dr Milan Marković, Biotehnički fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica

** Dr Biljana Lazović, Biotehnički fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica

*** Dr Božidar Marković, Biotehnički fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica

9. 1. PRETHODNE NAPOMENE

Projekat: „Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti” sastoji se od više potprojekata. Potprojekat „Životna sredina i održivi razvoj” sastoji se od više tema, među kojima je i „Obezbjedivanje hrane”. Cilj je ove teme da ukaže na postojeće stanje i specifičnosti crnogorske poljoprivrede, da analizira zakonske i druge pretpostavke za njen održivi razvoj i da ponudi razvojnu viziju poljoprivrede i ruralnih područja.

Imajući u vidu realna ograničenja ovog projekta, radni tim je u analizi postojećeg stanja koristio raspoloživu dokumentaciju. Pri tome treba istaći pozitivnu okolnost da je nova Strategija usvojena prije nešto više od 3 godine, te da je iz Strategije proistekao Nacionalni program proizvodnje hrane i razvoja ruralnih područja 2009–2013, koji je usvojen krajem 2008. godine, a Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju sredinom 2009.

U predviđanju budućih trendova vodilo se računa o specifičnostima poljoprivrede, poteškoćama i otvorenim pitanjima u pojedinim sektorima, kao i već uspostavljenom pravnom i strateškom okviru za budući razvoj. Posebno se imala u vidu EU dimenzija, odnosno činjenica da je već otpočelo usklađivanja razvojne politike sa konceptom i modelom razvoja poljoprivrede u EU 27, i da će u narednom periodu održivi razvoj crnogorske poljoprivrede biti u tjesnoj međuzavisnosti sa dinamikom i uspjehom integracija u Evropsku uniju. Takođe, uzimana su u obzir i globalna ekomska kretanja koja se neminovno reflektuju na poljoprivrednu, kao što su globalne klimatske promjene, pregovori o poljoprivredi u okviru Svjetske trgovinske organizacije i sl.

Izneseni prijedlozi mogućih razvojnih pravaca i prognoze trendova za pojedine sektore poljoprivrede predstavljaju viziju i viđenje autorskog tima, ali ne i bilo koje institucije.

9. 2. ZNAČAJ PROIZVODNJE HRANE

HRANA KAO OSNOVNA POTREBA LJUDSKOG DRUŠTVA obezbeđuje se poljoprivrednom proizvodnjom. Poljoprivreda za Crnu Goru ima višestruki značaj i ona je s pravom jedan od prioriteta njenog ukupnog razvoja. Ekonomski je značaj ovog sektora u visokom učešću u BDP-u (samo primarna proizvodnja učestvuje sa blizu 10%) i u zapošljavanju radne snage (stalni ili dopunski izvor prihoda za više od 60.000 domaćinstava koja žive izvan urbanih područja).

Međutim, značaj poljoprivrede se nikada ne posmatra samo sa ekonomskog aspekta nego se moraju uvažavati i njene druge izuzetno važne funkcije. Već je duži niz godina u svim razvijenim ekonomijama višestruka uloga poljoprivrede, ili multifunkcionalnost, jedno od osnovnih polazišta u definisanju agrarne politike kojom se podržava razvoj poljoprivrede.

Poljoprivreda je, bez obzira na njeno učešće u BDP-u, jedan od ključnih sektora ekonomije svake zemlje! Poljoprivreda nudi visokokvalitetnu hranu iz očuvane okoline, održavajući tako seoska područja i njihove posebnosti, čuvajući biodiverzitet i poželjan izgled okoline.

Multifunkcionalnost se u crnogorskim uslovima ogleda u sljedećem:

– *Funkcija održivog ruralnog razvoja* – ulaganje u poljoprivredu istovremeno znači i ulaganje u ruralni razvoj, jer je bez poljoprivrede nemoguće spriječiti depopulaciju seoskih područja.

– *Ekološka funkcija* – gazdovanje poljoprivrednim zemljишtem na optimalan i održiv način predstavlja garanciju za očuvanje okoline u najširem smislu.

– *Potpore razvoja turizma* – komplementarnost poljoprivrede sa turizmom ima sve veći značaj – bogat izbor visokokvalitetnih domaćih proizvoda znatno obogaćuje turističku ponudu, tako da turizam, kroz afirmaciju nacionalne kuhinje i specifičnih crnogorskih proizvoda, može da bude snažan generator razvoja poljoprivrede.

– *Ekonomski funkciji* – poljoprivreda je osnov za razvoj prehrambene industrije, ona podstiče razvoj i brojnih drugih sektora (industriju inputa, opreme, mehanizacija, ambalaže, transport, brojne usluge i servise).

– *Socijalna funkcija* – poljoprivreda i sa njom povezane djelatnosti obezbjeđuju posao i stalani izvor prihoda znatnom dijelu stanovništva, čime se ublažava pritisak na radna mjesta u drugim oblastima, a istovremeno doprinosi borbi protiv siromaštva u seoskim područjima.

– *Prehrambena sigurnost* – obezbjeđivanje hrane standardnog kvaliteta i po pristupačnim cijenama za potrošače jeste strateški interes svake zemlje.

– *Očuvanje tradicije i kulturnog nasljeđa na selu* takođe je važna funkcija s obzirom na bogatstvo i raznovrsnost tradicije i ukupnog nasljeđa crnogorskog sela.

Multifunkcionalnost poljoprivrede jedno je od osnovnih polazišta za novu strategiju „Crnogorska poljoprivreda i Evropska unija – Strategija proizvodnje hrane i razvoja ruralnih područja“. Crna Gora se u tom dokumentu opredijelila za koncept održivog razvoja poljoprivrede koji podrazumijeva uspostavljanje potpunog balansa između ekonomskog razvoja, potrebe očuvanja okoline i društvenog aspekta razvoja.

9. 3. STANJE PRIMARNE POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE

9. 3. 1. RASPOLOŽIVI RESURSI U POLJOPRIVREDI

9. 3. 1. 1. PRIRODNI USLOVI

Prirodni uslovi za razvoj poljoprivrede u Crnoj Gori veoma su raznovrsni i složeni. Raspoloživi prirodni resursi, izražena heterogenost u geografsko-oroografskom i klimatskom pogledu, izrazito brdsko-planinsko područje (85%) sa oštro izraženim oblicima reljefa, te nedostatak ravnih površina (oko 15%) opredijelili su razvoj pojedinih grana poljoprivrede.

Na relativno malom području klima varira od blage mediteranske duž jadranske obale, izmijenjene mediteranske u basenu Skadarskog jezera, kontinentalne u brdskim i preplaninskim područjima do subalpske i alpske na visinama preko 1200 metara. Crna Gora je, izuzev područja izrazitog krša, bogata izvorima i vodotocima koji su od velike važnosti za snabdijevanje ljudi i stoke, ali se nedovoljno koriste za navodnjavanje.

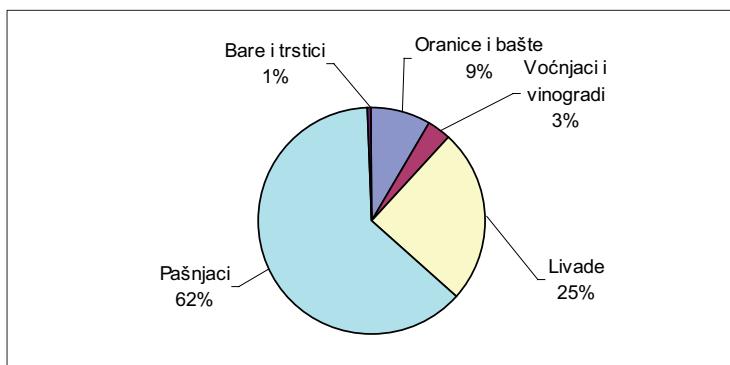
Poljoprivreda je, uslijed različitih prirodnih uslova, veoma raznovrsna – od gajenja maslina i citrusa u Primorju preko ranog povrća i duvana u centralnom dijelu, pa do ekstenzivnog ovčarstva u sjevernom dijelu.

Na osnovu zajedničkih obilježja, kao što su: klimatski uslovi, struktura poljoprivredne proizvodnje, obradive i oranične površine, visina prinosa, zastupljenost stoke i drugo, Crna Gora se uslovno može podijeliti na pet karakterističnih rejona: Primorski, Zetsko – bjelopavlički, Krš, Sjeverno –planinski i Polimsko – ibarski.

9.3.1.2. POLJOPRIVREDNO ZEMLJIŠTE

Crna Gora, i pored određenih ograničenja, ima solidne zemljишne resurse za razvoj poljoprivrede!

Poljoprivredno zemljишte, sa ukupnom površinom od 516219 ha (Stat. godišnjak 2008), čini 37,4% ukupne teritorije Crne Gore. Stavi li se u odnos ta površina sa brojem stanovnika, dobija se 0,82 ha po stanovniku, što predstavlja važan resurs za razvoj poljoprivrede. Daleko je najveće učešće pašnjaka i prirodnih livada koje zajedno čine 87% poljoprivrednih površina i često se, zbog jako izražene orografije, geološkog sastava i niske proizvodne vrijednosti, ne mogu u potpunosti valorizovati. S druge strane, učešće je obradivih površina, oranica i bašta, svega 8,7%, a voćnjaka i vinograda 3,2%.

Slika 9. 1. Struktura poljoprivrednog zemljишta 2008. godine (Izvor: SGCG 2009)

Prema statističkim podacima, ukupna površina poljoprivrednog zemljишta nije se znatnije mijenjala u posljednjih 15 godina. Međutim, ako se ima u vidu intenzivna urbanizacija posljednjih godina, izgradnja industrijskih i raznih infrastrukturnih objekata, posebno u blizini većih gradskih centara i u primorskom pojusu, kao i druge promjene u prostoru (širenje šuma na račun pašnjaka i livada uslijed depopulacije seoskih područja, kao i erozione degradacije), statistički podaci o poljoprivrednim površinama vjerovatno su precijenjeni.

9.3.1.3. POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO

Učešće radno aktivnog stanovništva u poljoprivredi u ukupnom stanovništvu smanjuje se posljednjih decenija!

Prema rezultatima popisa iz 2003. godine, učešće radno aktivnog stanovništva u primarnoj poljoprivredi, tj. stanovnika koji su primali lični dohodak iz poljoprivrede ili imali poljoprivredno osiguranje sa članovima domaćinstva, iznosilo je 33025 ili

5,3% ukupnog broja stanovnika (620145). U posljednjih 30 godina prisutno je stalno smanjenje poljoprivrednog stanovništva: sa 35,0% u 1971. na 13,0% u 1981, da bi, prema popisu 1991, iznosilo 7,16%.

Tabela 9. 1. Učešće poljoprivrednog stanovništva i struktura domaćinstava

Rejon	Stanovništvo, ukupno	Poljoprivredno stanovništvo		Domaćinstva		Učešće seoskih domaćinstava,%
		broj	%	gradska	seoska	
Primorski	145847	2873	1,97	28095	17765	38,7
Zetsko-bjelop.	185655	5986	3,22	42820	10559	19,8
Krš	93764	2430	2,59	21081	6030	22,7
Sjeverno-planinski	67244	8799	13,08	9934	11011	52,5
Polimsko-ibarski	127635	12937	10,14	11382	21857	65,7
Crna Gora	620145	33025	5,30	113312	67205	37,2

Izvor: SGCG

Učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu znatno se razlikuje između sjevera (Sjeverno-planinski i Polimsko-ibarski rejon) i ostatka Crne Gore (Primorski, rejon Krša i Zetsko-bjelopavlički). Od ukupnog broja domaćinstava, njih 37,2% je u ruralnim područjima. Većina tih domaćinstava ostvaruje dio ili većinu svojih prihoda u poljoprivredi, što govori da je znatan broj stanovnika kojima je poljoprivreda dopunski izvor prihoda, a što zvanična statistika ne evidentira.

9. 3. 2. BILJNA PROIZVODNJA

Biljna proizvodnja se odvija na 12% ukupnih poljoprivrednih površina, od čega ratarsko-povrtarska proizvodnja na 8,8%, a voćarsko-vinogradarska proizvodnja na 3,2% ukupnih poljoprivrednih površina.

Ukupne površine u biljnoj proizvodnji su se smanjile za oko 4% u posmatranom periodu, dok je ukupna proizvodnja povećana za oko 27% zahvaljujući primjeni sавремene tehnologije u gajenju pojedinih vrsta biljaka, kao i uvođenju u proizvodnju produktivnijih sorti.

U biljnoj proizvodnji dominiraju: proizvodnja povrća, zatim grožđa, krompira, voća, potom maslina, dok je proizvodnja žitarica na veoma niskom nivou! Mali obim proizvodnje žitarica jedna je od specifičnosti crnogorske poljoprivrede po kojoj se razlikuje čak i od susjednih zemalja.

Voćarstvo. Prema statističkim podacima za period 2001–2008, površine pod voćnim kulturama povećane su za oko 20%, naročito u posljednje tri godine. Mada statistika u ovoj kategoriji prati osam najvažnijih vrsta voća i maslinu, geografska pozicija Crne Gore omogućava uspješno gajenje znatno većeg broja voćnih vrsta (malina, jagoda, lijeska, kajsija, šipak i dr.), kao i uspješno korišćenje spontanog (šumskog) voća, kao što su: borovnica, divlji šipak, maginja, drijen i dr.

Od ukupnog broja više od milion stabala otpada na šljivu (42%), čije je gajenje u stalnom opadanju, dok se broj stabala jabuke (16%) i mandarine (12%) povećava. Ta-

kođe se povećava broj stabala trešnje, za 8% u posmatranom periodu. Gajenje je ovih kultura veoma unosno, što je uticalo na intenzivnije podizanje zasada.

Tabela 9. 2. Površine voćnjaka, broj stabala i proizvodnja voća (2001–2008)

Pokazatelj	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Površina* (ha)	9.533	9.542	9.580	9.696	11.151	11.926	11.976	11.885
Broj stabala (000)	2.487	2.517	2.538	2.562	2.469	2.566	2.589	2.590
Proizvodnja voća (000 t)	22,4	30,3	27,0	29,2	28,5	30,9	29,0	30,5

*Zajedno sa maslinjacima

Izvor: SGCG 2004. i 2009.

U Crnoj Gori se godišnje proizvede oko 30 hiljada t svježeg voća, od čega najviše narandže i mandarine (23%), šljive (19%) i jabuke (17%). Sve voćne vrste, osim agruma i breskve, gaje se ekstenzivno na okućnicama ili u vidu manjih zasada bez primjene agrotehničkih mjera, pa je rodnost niska i alternativna (svake druge ili treće godine).

Organizovanje otkupa i plasmana tržišnih viškova voća utiče pozitivno na povećanje površina i proizvodnju pojedinih voćnih vrsta, a time i na ukupnu proizvodnju.

U sjevernom dijelu Crne Gore dominantna je šljiva i uglavnom se koristi za proizvodnju rakije (preko 95%), dok se manji dio prerađuje u džemove i slatko, suši ili konzumira u svježem stanju. U novije vrijeme plodovi kruške se gotovo u cijelosti prerađuju u rakiju.

Nedovoljan nivo znanja proizvođača i neadekvatan sortiment javljaju se kao glavni limiti bržeg razvoja voćarstva u Crnoj Gori.

Maslinarstvo. Maslina zauzima površinu od oko 3.200 ha i čini skoro 30% ukupne površine pod voćnjacima. Na Crnogorskem primorju danas ima oko 418.000 rodnih stabala, od čega je oko 70% starih tradicionalnih zasada. U sortimentu su sa više od 90% zastupljene autohtone sorte (žutica i dr.), koje imaju potencijal za proizvodnju veoma kvalitetnog maslinovog ulja. Postoji potencijal za proizvodnju više od 2000 t maslinovog ulja, koji se koristi manje od 50%. Proizvodnja maslinovog ulja ni približno ne zadovoljava domaće potrebe, iako tržište i potražnja za domaćim proizvodima od masline postoji. Postoje uslovi za organsku proizvodnju maslinovog ulja.

Tabela 9. 3. Proizvodnja masline (2001–2008)

Pokazatelj	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Broj stabala (000)	427	427	412	407	411	417	417	418
Proizvodnja (000 t)	0,4	0,6	0,9	2,5	1,8	1,9	1,2	2,4
Prinos po stablu (kg)	1,0	1,4	2,1	6,2	4,3	4,5	2,9	5,7

Izvor: SGCG 2004. i 2009.

U posljednje 4 godine prisutno je blago povećanje broja stabala, za oko 1,5%, mada je prostor Crnogorskog primorja, kao glavnog staništa masline, i dalje veoma ugrožen izgradnjom objekata za turističke svrhe.

Vinogradarstvo. U crnogorskom sortimentu vinove loze preovlađuju autohtone vinske sorte (preko 70%) za proizvodnju crvenih (vranac, kratošija) i bijelih vina (krstač), a prisutne su i strane sorte. Dominacija autohtonih sorti i prinosi standardnog sortnog kvaliteta koriste se za proizvodnju vrhunskih crnogorskih vina. Proizvodnja stonog grožđa čini 10% od ukupne. U kolekciji sorti na Biotehničkom fakultetu postoji oko 500 sorti i hibrida vinove loze.

Oko polovina proizvodnje odvija se na površinama AD „13. jul – Plantaže”, koje proizvode vino u moderno opremljenim pogonima sa visokim tehnološkim standardima.

Pod vinogradima je oko 4300 ha, i ta je površina u porastu u posljednje 4 godine, što je uslovilo i povećanje broja čokota za oko 10%. To povećanje je, prvenstveno, rezultat formiranja većeg broja komercijalnih vinograda, površine od nekoliko hektara.

Tabela 9. 4. Vinogradarska proizvodnja (2001–2008)

Pokazatelj	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Površina vinograda (000 ha)	3,9	3,9	3,9	3,9	4,0	4,2	4,2	4,3
Broj čokota (mil.)	15,3	15,3	15,3	15,3	15,4	15,6	17,0	16,9
Proizvodnja (000 t)	35,3	35,0	35,1	42,9	37,0	41,7	35,4	44,0
Prinos po ha (t)	9,2	9,1	9,1	11,0	9,2	9,2	8,4	10,2
Prinos po stablu (kg)	2,3	2,3	2,3	2,8	2,4	2,7	2,1	2,6

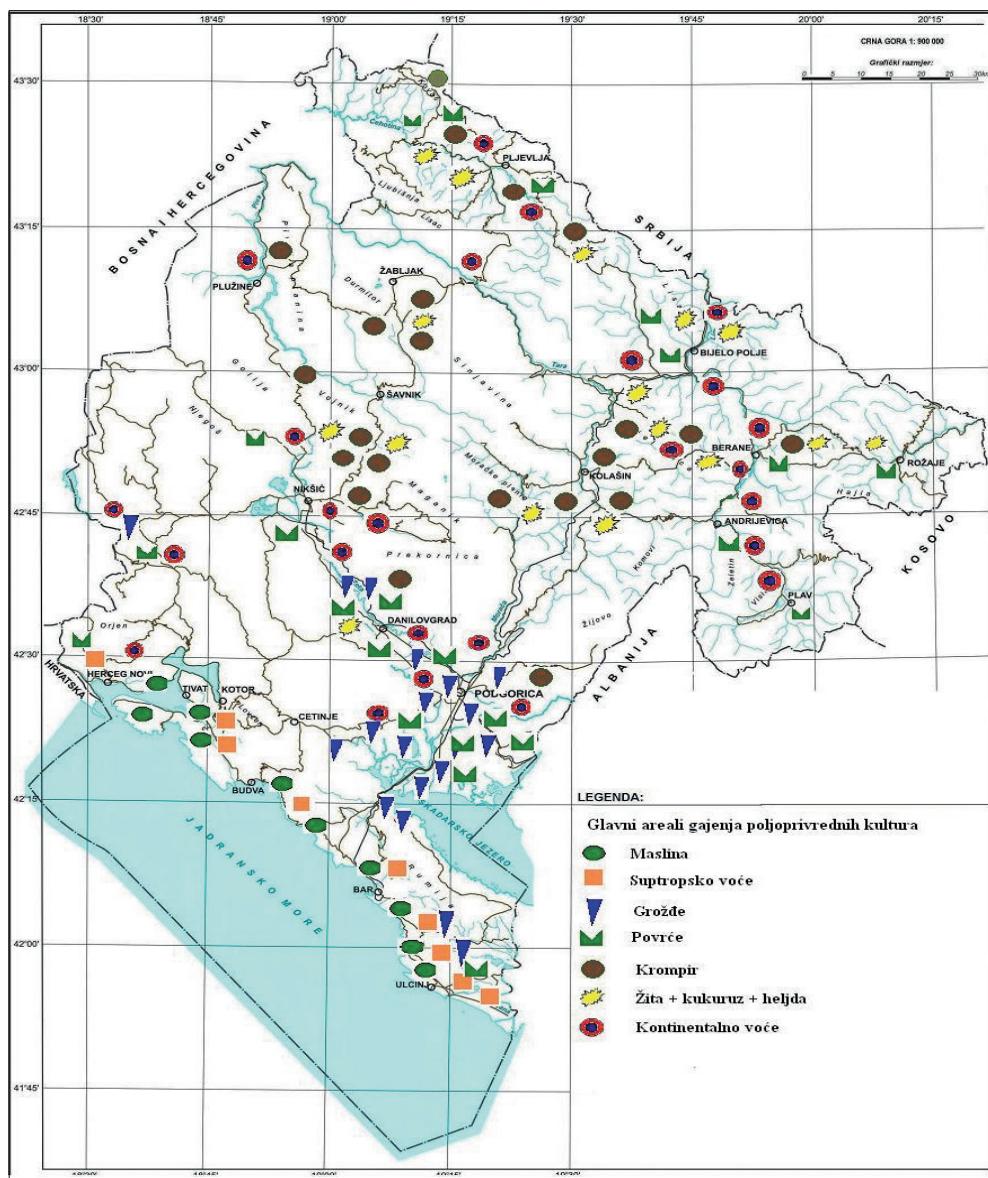
Izvor: SGCG 2004. i 2009.

Ratarstvo i povrtarstvo. Površina u ratarsko-povrtarskoj proizvodnji smanjivala se do 2003., a od tada je na približno istom nivou.

Tabela 9. 5. Površine i proizvodnja osnovnih ratarskih i povrtarskih kultura (2001–2008)

Pokazatelj	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Površine (000 ha)								
Oranice – ukupno	47.4	45.8	44.8	46.9	46.2	44.5	45.0	45.2
Ugari	12.7	12.8	12.7	14.9	14.8	13.8	13.6	13.9
Zasijana površina	34.7	33.0	32.1	31.9	31.4	30.7	31.3	31.3
Žitarice	8.1	7.1	6.5	5.9	5.2	5.1	5.2	5.1
Krompir	10.6	10.5	10.5	10.3	10.3	10.2	10.2	10.2
Povrće	7.9	8.1	7.3	7.6	7.7	7.5	7.9	7.9
Duvan	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.16	0.15
Krmno bilje	7.9	7.2	7.3	7.6	7.8	7.5	8.0	7.9
Proizvodnja (000 t)								
Žitarice	19	19,9	16,1	16	14,6	14,4	10,4	15,8
Krompir	70,4	101,3	113,3	117,0	132,8	132,8	106,9	134,1
Povrće	114,2	122,4	111,6	111,1	110,9	120	110,1	136,5
Duvan	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	-
Krmno bilje	19,8	20	20,7	19,8	22,6	25	17,6	25,6

Izvor: SGCG 2004. i 2009.

Slika 9. 2. Glavni areali gajenja poljoprivrednih kultura

Površina pod žitaricama (5.073 ha), koja je smanjena za oko 40% u odnosu na prethodne 8 godina, najviše je zasijana kukuruzom (53%). Međutim, osavremenjivanje proizvodnje u pogledu izbora sorti i agrotehnike doprinijelo je da se obim proizvodnje u istom periodu smanji za oko 20%.

Proizvodnja krompira na približno istim površinama ima izrazito uzlazni trend, i gotovo je udvostručena u periodu 2001–2008.

Od ukupnih površina na kojima se gaji povrće, najviše je pod kupusom i keljom (24%), zatim dinjom i lubenicom (24%), paradajzom (12%) i paprikom (10%). Izbor rodnijih sorti i tehnološki poboljšani uslovi gajenja povrća uticali su da se, uprkos oscilacijama u površini, proizvodnja povrća poveća za 16% u odnosu na 2001. godinu. Najveći je porast proizvodnje kupusa i kelja (40%), dok je proizvodnja ostalih vrsta relativno stabilna.

Od površina pod krmnim biljem, koje su u blagom povećanju, najviše ih je pod lucerkom (42%) i djetelinom (11%). Prinos je u stalnom porastu, ukupno za period oko 22%, a najviše kukuruza za krmu (60%) i lucerke (22%), što ukazuje da se kvalitet stočne hrane postepeno poboljšava. Glavni limitirajući faktori u ratarskoj proizvodnji su: plodnost zemljišta, nizak nivo agrotehnike i nedovoljno znanje poljoprivrednih proizvođača.

Proizvodnju povrća karakteriše nedostatak intenzivne njivske proizvodnje i neadekvatna sjetvena struktura. Tretman povrtarstva kao dodatne djelatnosti podstakao je proizvodnju malih količina, prije svega za lokalno tržište. Nedovoljno je razvijena proizvodnja povrća u zaštićenom prostoru (odvija se na oko 60 ha, što je ekvivalentno znatno većim površinama na otvorenom), mada je u posljednjih nekoliko godina intenziviran razvoj plasteničke proizvodnje.

9. 3. 3. STOČARSKA PROIZVODNJA

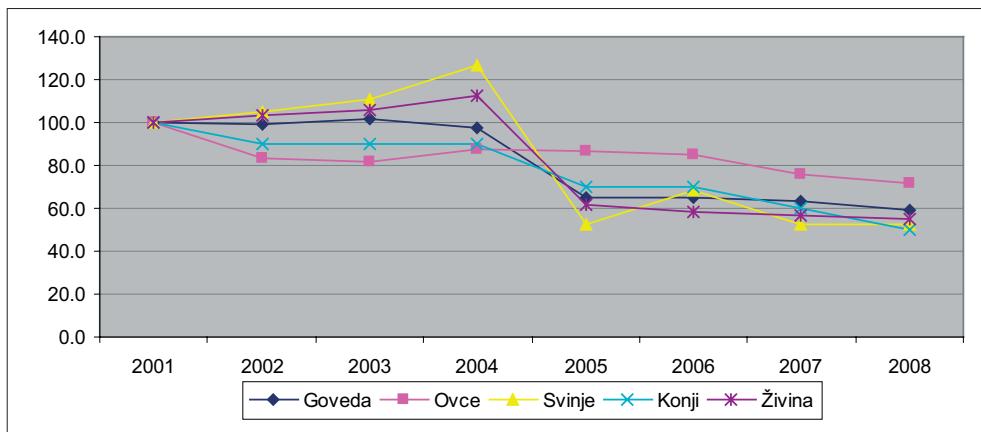
Stočarstvo je, uslijed visokog učešća prirodnih livada i pašnjaka u ukupnim poljoprivrednim površinama, dominantan sektor crnogorske poljoprivrede. U okviru stočarstva, glavno mjesto zauzima gajenje prezivara – goveda, ovaca i koza.

Stočarstvo u ukupnoj vrijednosti poljoprivredne proizvodnje, po procjenama, učestvuje sa blizu 60%. U daljoj je prošlosti bilo glavno, a u nekim područjima skoro jedino zanimanje poljoprivrednog stanovništva. Poseban je značaj stočarstva u tome što se putem gajenja prezivara (goveda, ovaca i koza) iskorišćavaju manje produktivne površine (pašnjaci i livade), koje preovlađuju u strukturi ukupnih poljoprivrednih površina Crne Gore (oko 87%), što je uticalo da su govedarstvo i ovčarstvo vodeće grane stočarstva.

Tabela 9. 6. Brojno stanje stoke, 000 grla

Vrsta	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Goveda: ukupno	179	178	182	174	116	117	114	106
Krave i junice	121	120	123	126	85	82	79	73
Ovce, ukupno	293	243	240	256	254	249	222	209
Priplodne ovce	230	194	192	191	197	197	169	161
Svinje	19	20	21	24	10	13	10	10
Konji	10	9	9	9	7	7	6	5
Živilina	790	817	837	890	485	462	448	432

Izvor: SGCG 2004. i 2009.

Slika 9. 3. Indeksi kretanja broja stoke (2001–2008)

U pogledu kretanja brojnog stanja, u periodu od 2001. do 2008., došlo je do opadanja broja grla svih vrsta stoke, s tim što je brojno stanje goveda, živine i svinja u periodu do 2004. godine, i pored blagog opadanja, bilo relativno stabilno. Do drastičnijeg pada u broju grla navedenih vrsta, koje vodi statistika, došlo je nakon 2004., kao posljedica promjene statističkog uzorka i metodologije obračuna.

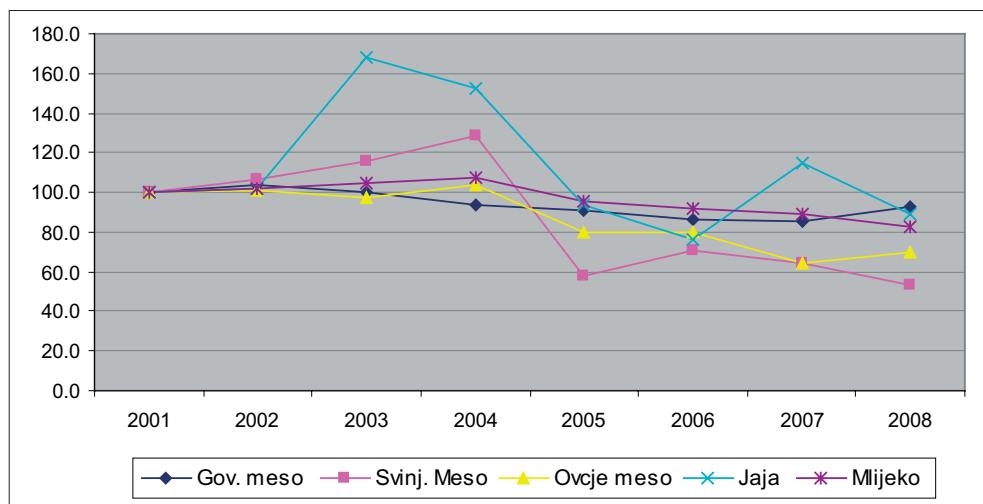
Stavlajući u odnos ukupne površine pod pašnjacima i livadama sa ukupnim brojem grla goveda i ovaca, dobija se svega 0,23 grla goveda po hektaru i 0,46 grla ovaca/ha. Ukoliko bi se agregatno iskazale sve vrste preživara u uslovnim grlima (1 UG ekvivalentno je 1 odraslotom govečetu ili 8 ovaca ili 10 koza) i uključili konji, došlo bi se do podatka o manje od 0,40 UG po ha, što je je izrazito mala opterećnost tih površina.

Prikaz obima stočarske proizvodnje u posmatranom periodu (Tabela 7 i Slika 3) ukazuje na velike oscilacije u obimu proizvodnje svinjskog mesa i jaja, dok je proizvodnja goveđeg mesa i mlijeka bila relativno stabilna, uz opadanje od svega 10 do 15%, iako je u istom periodu registrovano znatno smanjenje broja grla goveda (oko 30%). Proizvodnja ovčijeg, odnosno jagnjećeg mesa, prema statističkim podacima, nakon 2004. godine bilježi evidentno smanjenje, za oko 25%.

Tabela 9. 7. Obim stočarske proizvodnje u periodu 2001–2008.

Prirast žive mjere (000 t)	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Goveda	13	13,5	13	11,6	11,7	11,2	11,1	12,0
Svinje	4,5	4,8	5,2	3,2	2,5	3,2	2,9	2,4
Ovce	7,3	7,4	7,1	5,2	5,8	5,8	4,7	5,1
Živina*	2	2	2	2	2	2	2	2
Jaja (miliona)	62	63	104	59	58	47	71	55
Mlijeko (000 t)	194	198	203	182	186	178	173	160
– Kravljе mlijeko	183	187	192	173	176	169	164	153

* Podaci o proizvodnji živinskog mesa baziraju se na procjenama i podacima Ministarstva poljoprivrede. Izvor: SGCG 2004. i 2009.

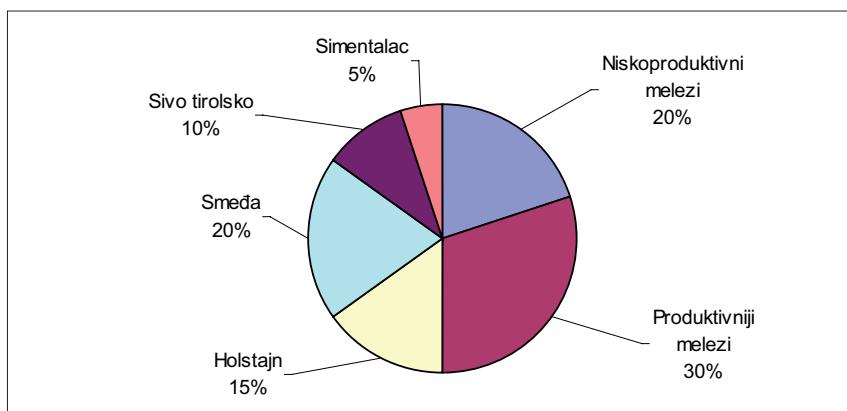

Slika 9. 4. Indeksi stočarske proizvodnje (2001–2008)

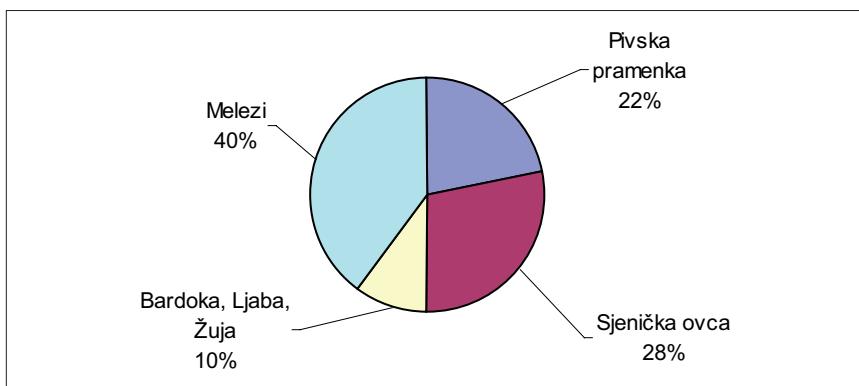
Osnovne karakteristike pojedinih grana stočarstva

Govedarstvo. Govedarstvo je najvažnija grana stočarstva. Sa ukupnim brojem od oko 106.000 grla i 73.000 plotkinja (krava i priplodnih junica) ostvaruje godišnju proizvodnju od 160.000 t mlijeka i oko 7500 tona mesa. Govedarska proizvodnja je prisutna na većini poljoprivrednih gazdinstava. U Polimsko-ibarskom i Sjeverno-planinskom rejonu gaji se oko 60% ukupne populacije goveda, budući da je i 60% poljoprivrednih površina u ta dva rejona.

Preovlađuje dvojna proizvodnja, mlijeko – meso. Prosječna je veličina farmi oko 3 mlijecna grla, dok je sa više od 3 grla 4400 farmi koje gaje oko 27,5 hiljada grla (podataci o premijama u 2009). Kontroloom mlijecnosti obuhvaćeno je 3%, a vještackim osjenjivanjem oko 40% populacije krava.

Slika 9. 5. Rasna struktura goveda

Slika 9. 6. Rasna struktura populacije ovaca

Rasni je sastav goveda dosta nepovoljan (Sl. 9. 4), budući da, prema procjenama Biotehničkog fakulteta, razni melezi (ukrštene plemenite sa lokalnom rasom) čine čak 50% ukupne populacije. Sivo tirolsko učestvuje sa 10%, dok su visokoproduktivne rase (holštajn, smeđa i simentalac) zajedno zastupljene sa oko 35%. Izmjena rasnog sastava ide u pravcu povećanja učešća produktivnijih rasa.

Ovčarstvo. Karakteriše se ekstenzivnim gajenjem pretežno lokalnih sojeva pramenke (pivska i sjenička) trojnog pravca proizvodnje: mlijeko, meso i vuna. Ovčarska je proizvodnja najviše zastupljena u planinskim područjima gdje se u najvećem stepenu odvija proces napuštanja sela. Obim godišnje proizvodnje u ovčarstvu iznosi oko 3500 tona mesa i oko 7000 tona mlijeka.

Za razliku od većine drugih grana poljoprivrede, ovčarstvo karakteriše naglašena proizvodnja za tržište. Tako Crna Gora, i sa postojećim brojem ovaca, ima suficit jagnjećeg mesa – glavnog proizvoda u ovom sektoru. Taj je suficit posljednjih godina oko 20.000 jagnjadi.

Prema podacima o premijama (Godišnji izvještaj Službe za selekciju stoke, 2008), od ukupnog broja ovaca 62% gaji se na farmama sa više od 30 grla (prosječno 80 grla u stadu), a ostatak populacije u stadima do 30 grla.

Tendencija smanjenja broja ovaca i radno sposobnog stanovništva na selu, naročito u planinskom području gdje se ovce najviše i gaje, neminovno će uticati na promjenu smjera proizvodnje sa naglaskom na proizvodnji mesa.

Kozarstvo. Kozarstvo je, iako znatno manjeg obima u poređenju sa ovčarstvom (oko 40 hiljada grla), od posebnog značaja za krševita područja Crne Gore (područje opština Nikšić, Cetinje, Danilovgrad, dijela Podgorice i Primorja) u kojima su preduvlasti za gajenje drugih vrsta preživara (goveda i ovaca) znatno nepovoljniji. Dominira tradicionalno ekstenzivo gajenje koza sa ishranom na paši i brstu. Rijetko se koriste koncentrovana hraniva u ishrani.

Positivne tendencije u kozarskoj proizvodnji ogledaju se kroz povećanje broja farmeri sa većim stadima, tako da je u 2009. godini 386 farmera gajilo više od 10 priplod-

nih koza u stadu, odnosno u prosjeku 65 grla u stadu. Ostatak populacije čine pojedinačna grla koja se gaje u brojnim seoskim domaćinstvima širom Crne Gore.

Prosječna je proizvodnja mlijeka oko 140 kg i mesa 15 kg po grlu, što, prema procjeni, daje godišnju proizvodnju od oko 5 hiljada t mlijeka i 850 t mesa. Najviše je zastupljena domaća balkanska koza i njeni melezi sa plemenitim rasama (alpskom i sanskom). Prisutna je tendencija oplemenjivanja domaće populacije koza genomom alpske rase.

Živinarstvo. U živinarstvu se posljednjih godina dešavaju pozitivne promjene, od otvaranja porodičnih farmi za proizvodnju jaja, ekspanzije brojlerske proizvodnje, do otvaranja klaničnih i prerađivačkih kapaciteta za taj sektor, a koje zvanična statistika još ne evidentira i ne obrađuje na adekvatan način. To uslovjava veliku disproporciju između zvaničnih statističkih podataka i stvarnih ostvarenih rezultata u proizvodnji.

U posljednjih nekoliko godina prisutno je povećanje *proizvodnje živinskog mesa*, prije svega godišnjim tovom više od 1,5 miliona brojlera i proizvodnjom preko 2 hiljade t mesa (podaci Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede).

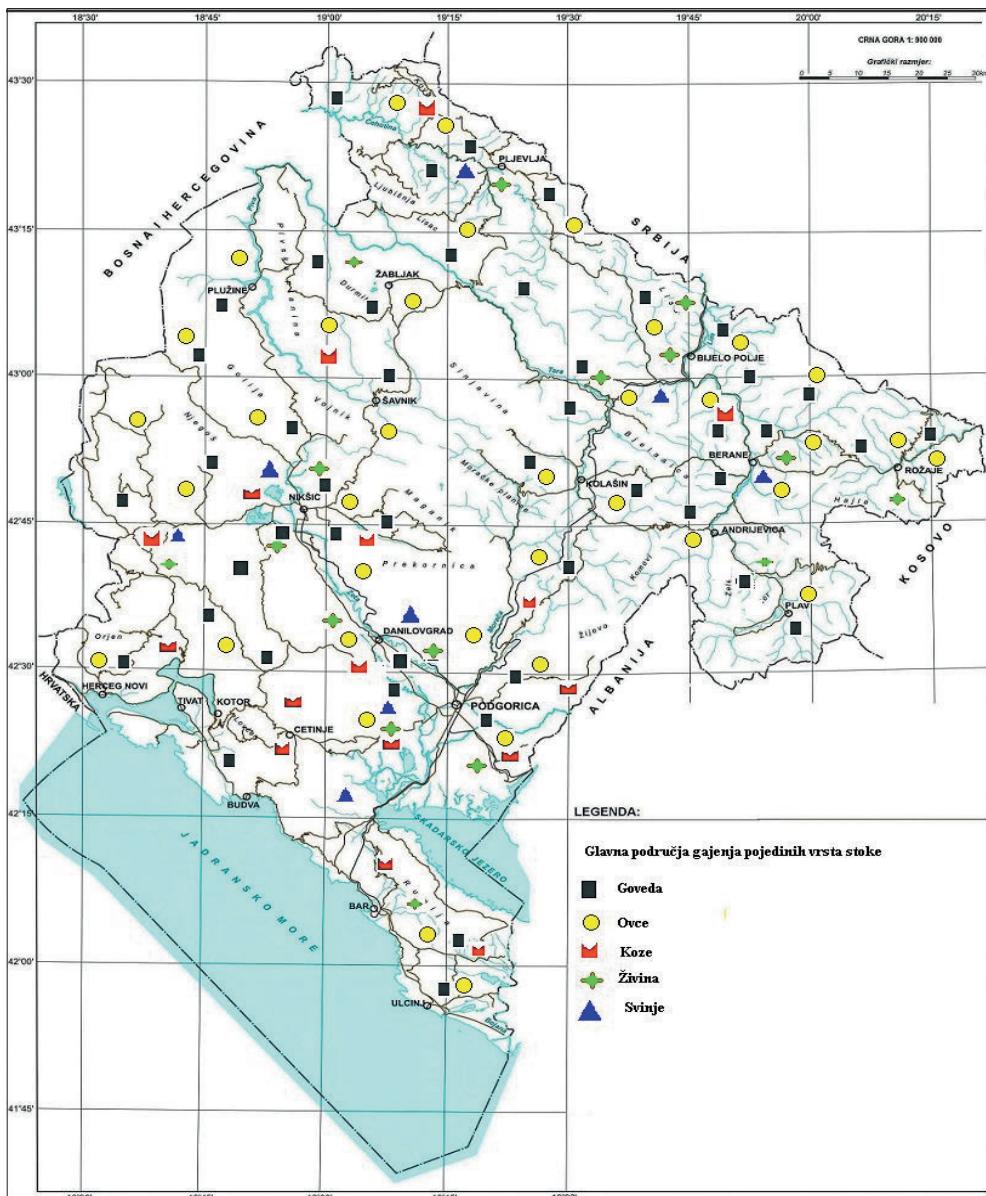
Do napretka je došlo i u *proizvodnji jaja*. Pored jedne velike (bivše društvene) farme kapaciteta 120 hiljada koka nosilja, osnovan je veći broj porodičnih farmi. Tako je u intenzivnom uzgoju oko 200 hiljada koka nosilja i to uglavnom u kaveznom sistemu, koje godišnje proizvedu oko 50 miliona komada jaja. Tome treba dodati još oko 250 hiljada koka i drugih vrsta živine u ekstenzivnom uzgoju na seoskim domaćinstvima, gdje se proizvodnja jaja procjenjuje na oko 35 miliona komada, uglavnom za podmirenje potreba domaćinstva. I ovdje se javlja razlika između stanja na terenu i onog što statistika bilježi.

Svinjarstvo. Po svom karakteru svinjarstvo spada u industrijske grane stočarstva. Populacija broji oko 10 hiljada svinja (Tab. 6), od čega nešto preko 2 hiljade plodnih grla. Uzgoj svinja, a naročito tov, vrši se uglavnom na porodičnim gazdinstvima, u nekoliko srednjih i samo u jednom velikom preduzeću koje sa 550 krmača godišnje proizvede preko 6 hiljada svinja za klanje. Ukrštanje i hibridizacija ne sprovode se planski pa se postižu dosta skromni rezultati u pogledu broja odgojene prasadi po krmači i visine prirasta.

Skupi inputi za proizvodnju, koji se uglavnom nabavljuju sa strane, i ponuda jefтинijeg mesa iz drugih zemalja, ne djeluju stimulativno na razvoj ove stočarske grane.

Konjarstvo. Konj je, zbog specifičnosti reljefa i stepena razvijenosti same poljoprivrede, još uvek nezamjenljiv u mnogim brdskim i planinskim područjima Crne Gore, najviše u prenošenju tereta. Dominira domaći brdske konj, a u manjoj je mjeri prisutno držanje hladnokrvnjaka i sportskih konja. U području izrazitog krša (južni i jugozapadni dio Crne Gore), prisutno je i držanje mula i magaraca, koji služe za prenos tereta.

Pčelarstvo u Crnoj Gori ima dugu i bogatu tradiciju. Zastupljenost više klimatskih zona, zatim velikih površina prirodnih livada i pašnjaka i prostrano kraško područje sa bogatim florističkim sastavom i obiljem medonosnog bilja, osigurali su veoma povoljne prirodne uslove za razvoj ove privredne djelatnosti. Značaj pčelarstva ne ogleda se samo u proizvodnji meda i ostalih pčelinjih proizvoda već i u ulozi pčela u oprašivanju biljaka, čime se direktno utiče na povećanje prinosa raznih voćarskih, ratarskih, livadskih i dugih kultura.

Slika 9. 7. Glavna područja gajenja pojedinih vrsta stoke

Prema evidenciji Saveza pčelarskih organizacija, u Crnoj Gori ima oko 40.000 pčelinjih društava, ili prosječno 4 košnice po 1 km² teritorije. Cjelokupan broj košnica je u privatnom sektoru. Ukupna godišnja proizvodnja meda kreće se od 400 do 700 t. Samo se mali dio ove proizvodnje plasira kroz maloprodaju, a najvećim dijelom je to je prodaja na pijacama ili tzv. prodaja na kućnom pragu.

9. 4. STANJE PREHRAMBENE INDUSTRIJE

Crnogorsku proizvodnju hrane, i pored pozitivnih pomaka u posljednje vrijeme, još karakterišu nizak stepen finalizacije poljoprivrednih proizvoda, znatan udio samosnabdijevanja seoskog stanovništva, te plasman poljoprivrednih proizvoda neregistrovanim kanalima prodaje.

Poljoprivreda i prehrambena industrija čine nedjeljivu cjelinu u proizvodnji hrane. Stoga je vitalan i konkurentan prehrambeno-prerađivački sektor važan činilac razvoja poljoprivrede i ruralnih područja. O prehrambenoj industriji Crne Gore malo je dostupnih informacija. Nešto detaljniji prikaz dat je u novoj Strategiji, koja je prikazana u poglavlju 5. Na bazi tih podataka, i dostupnih informacija iz drugih izvora, daje se kratak pregled najvažnijih karakteristika crnogorske prehrambene industrije.

Nepovoljna struktura preduzeća u prehrambenoj industriji i loša tehnička opremljenost negativno se odražavaju na konkurentnost prehrambene industrije. Nedovoljan nivo tehnološke opremljenosti pogona otežava dostizanje međunarodnih sanitarno-higijenskih normativa, posebno onih koje zahtijeva pristupanje EU. Uočeno je da postoje nedostaci i na institucionalnom nivou, tj. u implementaciji sistema kontrole kvaliteta hrane. Zakoni i propisi nijesu u potpunosti harmonizovani sa zahtjevima Evropske unije, što traži znatne aktivnosti na nivou javnih institucija. Pri tome se naročito veliki zahtjevi postavljaju preduzećima da novim investicijama prevazilaze uska grla na putu primjene sanitarno-higijenskih normativa.

Dva su najveća izazova sa kojima se suočava prehrambena industrija: a) podizanje konkurentnosti u pogledu ponude kvalitetne hrane po adekvatnim cijenama i b) sticanje svojstva stabilnog partnera – kupca sirovine od domaćih poljoprivrednih proizvođača.

Mlinska i pekarska industrija. Crna Gora nema sopstvenu primarnu sirovinu (žitarice), ali postoje kapaciteti za preradu sirovine koja se nabavlja iz drugih zemalja. Veći subjekti mlinske industrije imaju kapacitet čijim se optimalnim korišćenjem može zadovoljiti veći dio potreba Crne Gore.

Prerada mlijeka. Ova industrija apsorbuje veoma mali dio primarne proizvodnje mlijeka (oko 15%). Uslovi za preradu mlijeka su specifični i ograničeni (niska konkurenčnost, mali kapaciteti i standardi prerađivačkih pogona), iako je u posljednjih nekoliko godina izgrađeno više pogona (za evropske uslove relativno malih) za proizvodnju mlijecnih proizvoda relativno širokog assortimenta (različiti fermentisani proizvodi, UHT mlijeko i sirevi).

Snabdijevanje prerađevinama na bazi mlijeka (sir i kajmak) preko zelene pijace i direktnе prodaje (tzv. prodaja na kućnom pragu), moglo bi u budućnosti, uz uspostavljanje određenih sanitarnih normativa, predstavljati važne kanale plasmana. Time bi tradicionalni proizvodi imali značajniju ulogu na tržištu (ugostiteljstvo i turizam, izvoz).

Mesna industrija. U ovoj su oblasti evidentni pozitivni trendovi u obimu proizvodnje i assortimanu proizvoda. Sanitarno-tehnološki uslovi u novim pogonima su na relativno solidnom nivou i ti pogoni mogu da odgovore potražnji na lokalnom tržištu. Nabavka primarnih sirovina je specifična – gotovo sve količine svinjskog mesa se uvoze (EU), goveđe i meso živine dijelom su iz domaće proizvodnje, a jagnjeće

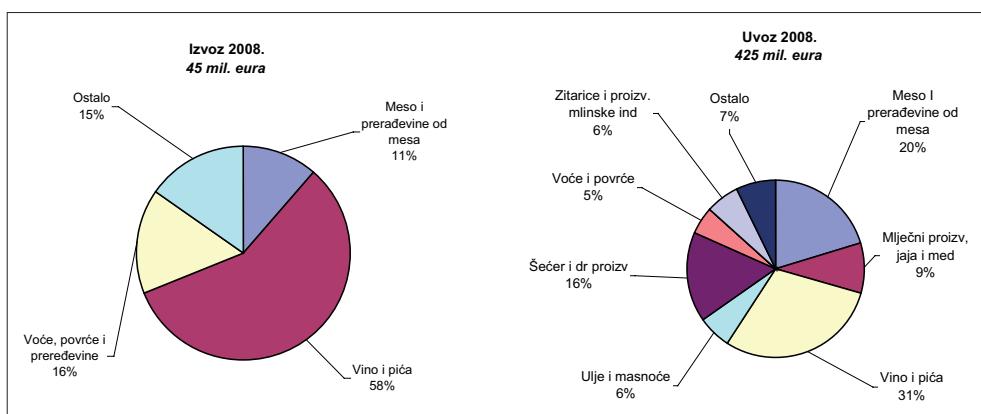
meso iz domaćih izvora. Postoje realne mogućnosti za širi plasman jagnjećeg mesa, budući da Crna Gora posjeduje jasne konkurentske prednosti i prirodne mogućnosti za taj sektor stočarstva, a potražnja zemalja EU za jagnjećim mesom evidentno je veća od ponude i više od trećine potreba pokriva se iz uvoza. Potencijal za intenzifikaciju proizvodnje i izvoz postoji i u konfekcioniranju svježe ribe i u preradi ribe. Postoje pogoni za pripremu svježe ribe koji izvoze, ali je obim izvoza relativno skroman.

Prerada voća i povrća. Proizvodnja ovih prehrambenih proizvoda je, zbog poteškoće u postojećim subjektima izazavnih tranzicijom, na veoma niskom nivou. Postojeća primarna proizvodnja usmjerena je prvenstveno na ponudu voća i povrća u svježem stanju, a proizvodnja industrijskog voća i povrća je ograničenog obima. U posljednje vrijeme adaptiraju objekti za preradu i distribuciju, ali proizvodnja još nije znatnije povećana.

Proizvodnja pića. Proizvodnja vina je sektor koji bilježi najpovoljnije trendove u proizvodnji pića, a posebno u izvozu. Umjereni pozitivni trendovi su prisutni i u proizvodnji piva i žestokih pića. Proizvodnja bezalkoholnih pića i vode nailazi na poteškoće sa plasmanom. U proizvodnji pića (pogotovo bezalkoholnih pića i rakije) postoji problem prisustva domaćih proizvoda koji još u potpunosti ne ispunjavaju propisane standarde. U posljednje vrijeme raste interesovanje za flaširanje izvorske vode i već je nekoliko kompanija otpočelo proizvodnju.

9. 5. UVOD I IZVOZ POLJOPRIVREDNO-PREHRAMBENIH PROIZVODA

Crna Gora je neto uvoznik poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, što je uočljivo iz prikazane slike. Prema podacima Monstata, ako se izvoz posmatra po pojedinim proizvodima ili grupama proizvoda, daleko je najveće učešće vina i pića, oko 26 miliona eura, sa vinom kao glavnim izvoznim proizvodom čiji je godišnji izvoz preko 18 miliona. Za taj proizvod Crna Gora ima pozitivan trgovinski bilans, oko 15 mil. eura.

Slika 9. 8. Uvoz i izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u 2008 (Izvor: Monstat)

Potom slijedi izvoz voća i povrća sa oko 7 miliona, a u posljednje vrijeme izvoz mesa i prerađevina bilježi pozitivne rezultate, oko 5 miliona u 2008. godini.

Znatno veća razlika između uvoza i izvoza u 2008. godini, u poređenju sa podacima iz Strategije kada je ta razlika za 2004. godinu iznosila 146 miliona eura, vjerojatno je proizvod dva činioča. S jedne strane došlo je do enormnog rasta broja turista posljednjih godina i, što je posebno važno, velikog prisustva radne snage iz zemalja našeg okruženja. S druge strane, nakon sticanja državne nezavisnosti potpuniji su podaci i evidencije uvoza i izvoza, koje vodi Monstat.

9. 6. OGRANIČENJA I MOGUĆNOSTI U RAZVOJU POLJOPRIVREDE

Prethodno prikazanu primarnu poljoprivrednu proizvodnju i na nju naslonjenu prehrambenu industriju karakterišu brojne prednosti, ali i nedostaci, kao i ograničenja koja u budućem periodu treba prevazilaziti. Istovremeno, stvaranjem povoljnog ambijenta za razvoj, crnogorskoj se poljoprivredi nude i brojne mogućnosti koje će, ukoliko se iskoriste na pravi način, omogućiti stvaranje održivog i konkurentnog sektora sa izvjesnom budućnošću. Sve pozitivne i loše strane, te mogućnosti i opasnosti predstavljene su u formi SWOT analize.

SWOT ANALIZA POLJOPRIVREDE

S – Prednosti (Strengths)

Primarna proizvodnja:

- Postoje raspoložive površine očuvanog zemljišta za povećanu proizvodnju.
- Jedan broj proizvoda iskazuje cjenovnu konkurentnost (vino, jagnjeće meso, dio povrća).
- Uslovi za organsku proizvodnju većine proizvoda.
- Još postoji dovoljno radne snage, koja traži dodatne mogućnosti zapošljavanja.
- Tradicija u proizvodnji.
- Razvoj novih grana (proizvodnja povrća u zaštićenom prostoru, podizanje novih vinograda, komercijalno živinarstvo).

Prerađivačka industrija, tržište i institucionalni okvir:

- Stvaranje novih pogona u mesnoj i mljekarskoj industriji, pogona za flaširanje vode.
- Evidentne pozitivne promjene u proizvodnom i institucionalnom okviru u posljednjem periodu.
- Pozitivni pomaci u odnosu potrošača prema proizvodima iz domaće proizvodnje.

W – Slabosti (Weaknesses)

Primarna proizvodnja:

- Veliki dio proizvodnje je još cjenovno nekonkurentan.
- Nizak nivo primijenjene tehnologije i specijalizacije u proizvodnji.
- Nedovoljna tehnička opremljenost gazzinstava mehanizacijom i opremom za proizvodnju.

- Usitnjenost primarne poljoprivrede.
- Nizak obim proizvodnje po jedinici gazdinstva.
- Nepovoljna starosna i socijalna struktura.

Preradivačka industrija, tržište i institucionalni okvir:

- Nizak stepen tržišne prodaje.
- Relativno visoke cijene inputa koje utiču na cijenu krajnjih proizvoda.
- Nedovoljno horizontalno i vertikalno povezivanje u vrijednosnom lancu proizvodnje hrane.
  - Nezadovoljavajući nivo primjene standarda kvaliteta (higijenskih i ekoloških).
  - Neefikasnost i nekonkurentnost preradivačke industrije.
  - Loša infrastruktura u znatnom dijelu ruralnih područja.

O – Mogućnosti (Opportunities)

Primarna proizvodnja:

- Organska proizvodnja.
  - Razvoj tradicionalnih certifikovanih proizvoda u većem obimu.
  - Jačanje turizma i dodatna potražnja hrane.
  - Jačanje izvoza konkurentnih proizvoda (vino, jagnjad, povrće, voće i šumski plodovi).
    - Brži tehnološki razvoj uz podršku investicijama iz domaćih i donatorskih izvora.
- Preradivačka industrija, tržište i institucionalni okvir:*
- Razvojna podrška EU, naročito za ruralni razvoj, kao podrška poboljšanja konkurenčnosti upravljanju resursima i razvoju sela.
    - Jačanje lokalne proizvodnje i tržišta.
    - Uspostavljanje i jačanje tržišnih tokova iz prošlosti (Hrvatsko primorje, Srbija i BiH).
    - Efikasnost dodatne budžetske podrške.
    - Jačanje institucija koji podržavaju razvoj poljoprivrede.

T – Opasnosti (Threats)

Primarna proizvodnja:

- Otvaranje tržišta vodi ka zaoštravanju konkurencije koja može ugroziti veliki dio komercijalne proizvodnje.
  - Prejakim intenziviranjem proizvodnje ugrožava se životna sredina.
  - Koncentrisani razvoj drugih grana privrede u pojedinim djelovima zemlje, bez razvoja poljoprivrede, može uticati na dalju depopulaciju i neiskorišćavanje prirodnih resursa.

Preradivačka industrija, tržište i institucionalni okvir:

- Prodor većih trgovinskih sistema može ugroziti ekonomski položaj pojedinih grana.
  - Zaostajanje u integracionim procesima i time nedostatak podrške EU.
  - Neuvažavanje uloge poljoprivrede u opštem razvoju i u prilagođavanju EU.
  - Zatvaranje pristupačnih tržišta u regionu.

9. 7. PRAVNI I STRATEŠKI OKVIR ZA RAZVOJ POLJOPRIVREDE I RURALNIH PODRUČJA

Tranzicioni proces u poljoprivredi ubrzao je reforme koje idu u nekoliko pravaca:

- uvođenje tržišnih principa i napuštanje agrarne politike koja je bila usmjerena u razvoj društvenog sektora;
- razvoj poljoprivrede na porodičnim gazdinstvima i unapređivanje uslova za život u seoskim sredinama;
- uvođenje tehnoloških inovacija u proizvodnju, podizanje stručnog i obrazovanog nivoa proizvođača i stručnih službi u poljoprivredi;
- jačanje institucionalne podrške poljoprivrednom sektoru (formiranje stručnih službi i uprava, modernizacija postojećih i formiranje novih laboratorija i dr.).

Važan segment reformi odnosi se na usklađivanje zakonodavstva Crne Gore sa pravom tekvinom EU i uspostavljanjem strateškog okvira za održivi razvoj poljoprivrede.

Proteklih nekoliko godina doneseno je niz novih zakona koji regulišu različite oblasti proizvodnje hrane. Sa stanovišta bezbjedne proizvodnje hrane i usklađivanja domaće proizvodnje sa međunarodnim standardima i principima, posebno onim koji se primjenjuju u EU, pred Crnog Gorom su veliki izazovi, posebno u oblasti dosljedne primjene novih zakonskih propisa. U bezbjednosti hrane najvažniji su: Zakon o bezbjednosti hrane (2007), zatim niz zakona u veterini (Zakon o veterinarstvu, Zakon o dobrobiti životinja, Zakon o identifikaciji i registraciji životinja) i u fitosanitarnom sektoru (Zakon o zdravstvenoj zaštiti bilja, Zakon o sjemenu poljoprivrednog bilja, Zakon o sadnom materijalu, Zakon o sredstvima za ishranu bilja, Zakon o zaštiti biljnih sorti, Zakon o sredstvima za zaštitu bilja). Za dalji razvoj poljoprivrede i državnu ulogu u tome ključni je novi Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, stoga se on opširnije prikazuje u tekstu koji slijedi.

Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju

Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju (usvojen jula 2009. godine) donosi pravni okvir za razvoj poljoprivrede i ruralnih područja. Zakon preuzima ciljeve i agrarnu politiku iz Strategije i daje im neophodnu pravnu formu. Agrarna politika razvrstava se u četiri osnovne grupe: tržišno-cjenovnu, politiku ruralnog razvoja, poslove od javnog interesa i socijalne transfere seoskom stanovništvu.

U oblasti tržišno-cjenovne politike glavni vid podrške proizvodnji su direktna plaćanja po grlu u stočarskoj i po ha površine u biljnoj proizvodnji, što je u skladu sa najnovijim reformama Zajedničke poljoprivredne politike EU.

Najvažnije mjesto u agrarnoj politici ima politika ruralnog razvoja i ona se sprovodi kroz četiri grupe mjera. Cilj je prve grupe mjera jačanje konkurentnosti proizvođača hrane, prije svega kroz podršku investicijama u primarnoj proizvodnji i prerađivačkoj industriji i podršku uvođenju međunarodnih standarda. Druga grupa odnosi se na održivo gazdovanje resursima, s posebnim naglaskom na područja sa ograničenim mogućnostima za poljoprivredu i agroekološke mjere. U trećoj su grupi mjere podrške stvaranju uslova za život na selu i širenju ekonomskih aktivnosti u rural-

nim područjima. Četvrta grupa mjera ruralnog razvoja podržava lokalne zajednice i lokalne grupe u izradi i implementaciji njihovih strategija.

Važnu komponentu agrarne politike čini podrška sproveđenju poslova od javnog interesa: mjere kojima se obzebuđuje bezbjedna proizvodnja proizvoda biljnog i životinjskog porijekla, savjetodavni i stručni poslovi u stočarstvu i biljnoj proizvodnji, podrška istraživanjima i obrazovanju i sl.

Strategija proizvodnje hrane i razvoja ruralnih područja

Dokument od ključnog značaja za dalji razvoj poljoprivrede jeste nova strategija: Crnogorska poljoprivreda i Evropska unija – Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja, koja je usvojena sredinom 2006.

Strategija je sveobuhvatan dokument koji u prvom dijelu daje analizu postojećeg stanja u poljoprivredi, donosi ocjenu konkurentnosti i dosadašnje agrarne politike. Na bazi tih analiza, nudi nekoliko mogućih scenarija budućeg razvoja poljoprivrede. Strategija predstavlja platformu za usklajivanje agrarne politike, zakonodavstva i institucionalne podrške poljoprivredi sa principima i zahtjevima EU pridruživanja.

Polazeći od višestruke uloge poljoprivrede ili multifunkcionalnosti poljoprivrede, Crna Gora se opredijelila za koncept održivog razvoja poljoprivrede koji podrazumijeva uspostavljanje potpunog balansa između ekonomskog razvoja, potrebe očuvanja okoline i ukupnog razvoja društva. Strategija definiše četiri osnovna cilja razvoja:

- a) održivo gazdovanje resursima;
- b) stabilna i prihvatljiva ponuda bezbjedne hrane;
- c) obezbjeđivanje primjereno životnog standarda za seosko stanovništvo;
- d) podizanje konkurentnosti proizvođača hrane.

U ukupnoj agrarnoj politici koju donosi Strategija, najvažnije mjesto imaju mjere ruralnog razvoja, koje su usmjerene u tri osnovna pravca:

- podizanje konkurentnosti;
- održivo gazdovanje resursima i
- obezbjeđivanje kvalitet života i širenja ekonomskih aktivnosti na selu.

Strategija donosi koncept mjera agrarne politike i okvire budžetskog planiranja. Takođe, ona daje okvire za dalje prestrukturiranje i izgradnju moderne uloge države, koja treba da omogući približavanje Evropskoj uniji.

Nacionalni program proizvodnje hrane i razvoja ruralnih područja 2009–2013.

Nacionalni program proizvodnje hrane i razvoja ruralnih područja 2009–2013. u svojoj je suštini operativni dokument za sproveđenje Strategije i okvir za usaglašavanje cjelokupne agrarne politike CG sa Zajedničkom poljoprivrednom politikom (CAP) EU. U Nacionalnom programu su dati ciljevi, strateški i pravni okvir i konceptualna polazišta za agrarnu politiku, kao i njeno usklajivanje sa EU modelom podrške poljoprivredi. Mjere agrarne politike razvrstane su po osnovnim komponentama, a politika ruralnog razvoja i po najvažnijim grupama tzv. osovinama.

Izbor mjera i projekcije budžeta za njihovu realizaciju rađeni su na bazi: koncepta agrarne politike i ciljeva koji su definisani Strategijom, zatim analize dosadašnjeg sprovođenja podsticajne politike, kao i projekcije potencijalne prepristupne i podrške EU nakon pristupa. Pri tome se naglašava potreba za postepenim prilagođavanjem agrarne politike sa Zajedničkom poljoprivrednom politikom (CAP) EU. Takođe, poštovan je princip postepenosti pri uvođenju novih i gašenju nekih postojećih mjera.

Tabela 9. 8. Mjere poljoprivredne politike

Grupe mjera	Broj mjera	Budžet, 2009–2013, %
1. Mjere tržišno cjenovne politike	9	29.0
2. Mjere ruralnog razvoja	17	39.1
3. Podrška opštim uslugama i servisima u poljoprivredi	8	18.1
4. Socijalni transferi seoskom stanovništvu	1	11.2
5. Tehnička i administrativna podrška	1	2.5
Ukupno	36	100

Nacionalni program za integraciju u EU (NPI)

Crna Gora je sredinom 2008. usvojila Nacionalni program za integraciju u EU, koji predstavlja osnov za harmonizaciju nacionalnog sa zakonodavstvom EU za period 2008–2012. Harmonizacija zakonodavstva i izgradnja odgovarajućih institucija jesu preduslovi za integraciju svake zemlje u EU. Poljoprivreda je, uključujući i bezbjednost hrane, najšire područje zakonodavstva EU. Stoga su i izazovi i zadaci u ovom sektoru brojni i zahtjevni.

Nacionalni program predviđa donošenje novih zakona i podzakonskih propisa, kao i institucionalnu podršku za njihovu implementaciju. Tri poglavlja ovog dokumenta odnose se na poljoprivredu i proizvodnju hrane u cjelini. Poglavlje – Poljoprivreda i ruralni razvoj donosi plan harmonizacije zakonodavstva koji se odnosi na tržiste, direktna plaćanja, ruralni razvoj, formiranja agencije za plaćanja, politiku kvaliteta, statistiku i dr. Drugo poglavlje uređuje oblast bezbjednosti hrane, veterinarsku i fitosanitarnu politiku, a treće plan harmonizacije u oblasti ribarstva.

Brojni su prioriteti u oblasti harmonizacije zakonodavstva, a posebno u donošenju podzakonskih propisa. Još je više obaveza na primjeni novih propisa u svakodnevnoj praksi. Puna integracija u EU pravni poredak u oblasti proizvodnje hrane traži, pored efikasne administracije, funkcionalne institucije koje će profesionalno implementirati pravnu regulativu u praksi.

9. 8. PREDVIĐANJA I PROGNOZE BUDUĆIH RAZVOJNIH TREDOVA

9. 8. 1. GLOBALNI OKVIR ZA RAZVOJ POLJOPRIVREDE

Prema nedavnim FAO istraživanjima (OECD-FAO Agricultural Outlook 2009–2018, 2009), za rastući broj stanovnika na zemlji potrebno je do 2030. godine global-

nu proizvodnju hrane (projekat 2005–07) povećati za 40%, a do 2050. godine za 70%. Projektovani rast je moguć uz bolje korišćenje još nedovoljno iskorišćenog zemljišta.

U istoj se studiji ističe da postoji potencijal za dalje povećanje biljne i stočarske proizvodnje, gdje se pored ostalih područja, pominju centralna i istočna Evropa. Producitivnost se može znatno unaprijediti uz postojeće tehnologije, ali uz bolji pristup inputima, razvoj infrastrukture i savjetodavnih službi.

Da li Crna Gora ima neiskorišćenih poljoprivrednih površina? – Odgovor je da! Postoje neiskorišćeni zemljišni resursi čak i u ravničarskom dijelu, u primorju i Zetsko-bjelopavličkoj ravnici. Treba koristiti zemljišne resurse do nivoa koji neće značiti ugrožavanje okoline!

Poljoprivreda je u svojoj biti specifična, uslijed različitih uslova koji vladaju u određenim područjima, što u konačnom doprinosi njenom velikom bogatstvu i raznovrnosti. Neke tendencije koje su ispoljene u 20. vijeku imale su za cilj svojevrsnu unifikaciju poljoprivrede.

Moglo bi se reći da je poljoprivreda 20. vijeka bila zasnovana na širokoj primjeni nauke s ciljem da se poljoprivredna proizvodnja unapređuje i intenzivira. S druge strane, *predviđanja su da će 21. vijek u izvjesnom smislu značiti povratak specifičnosti ma koje poljoprivredi daje područje u kojem se ona odvija i u kojoj će veći naglasak biti na proizvodima koja dolaze iz ekološki očuvanih područja.*

Navedena globalna kretanja pogoduju crnogorskoj poljoprivredi koja u globalizovanom svijetu upravo vidi svoju šansu u ponudi onog što su njene posebnosti i specifičnosti.

U pogledu budućih trendova, na globalnom se nivou očekuje porast tražnje za proizvodima iz organske poljoprivrede. Vjerovatno je da će proizvodi organske poljoprivrede do 2020. dostići tržišno učešće od 20%, što predstavlja višestruko povećanje u odnosu na sadašnji nivo.

Može li Crna Gora dostići ovih 20%? – Čak je i danas znatno veći procenat proizvodnje koji je u svojoj suštini organski. Glavni je izazov da se ta proizvodnja „zaogrne u ruhu organske poljoprivrede”, tj. da se podvede pod važeću zakonsku regulativu, uključujući certifikaciju, i da se na pravi način predstavi domaćem potrošaču, a posebno turističkoj klijenteli.

Prateći globalne trendove i predviđanja, očekuje se i porast konzumiranja proizvoda životinjskog porijekla na azijskom kontinentu. Time se otvara prostor za izvoz mesa iz EU u te zemlje, a posljedično smanjenje pritiska ponude mesa iz EU na crnogorskem tržištu.

Takav trend će indirektno biti podsticaj za razvoj stočarstva u Crnoj Gori! Smanjice se na tržištu, između ostalog, pritisak ponude jeftinijih uvezenih vrsta i kategorija mesa, što će biti dodatna šansa za domaće proizvođače.

9. 8. 2. PERSPEKTIVE RAZVOJA POLJOPRIVREDE CRNE GORE

Procjena mogućih kretanja u razvoju poljoprivrede može se izvesti iz raspoloživih podataka o stanju resursa i ostvarene proizvodnje u poljoprivredi, ispoljenih trendova u prethodnom periodu, dostignutog nivoa konkurentnosti, a posebno na osnovu kretanja na domaćem i inostranom tržištu.

Pri procjeni mogućeg scenarija daljeg razvoja treba imati u vidu nastavak i intenziviranje EU integracije, znatno investiranje u modernizaciju i tehnološki razvoj, uvođenje međunarodnih standarda i uklanjanja tehničkih barijera za izvoz poljoprivrednih proizvoda na tržište EU (uvođenje HACCP standarda, modernizacija klaniča, mljekara, pogona za preradu voća i povrća i dr.); jačanje institucionalne podrške razvoju poljoprivrede, kao i jačanje pozitivnog odnosa potrošača prema specifičnim i visokokvalitetnim crnogorskim proizvodima.

Uvažavajući raspoložive resurse i strukturu poljoprivredne proizvodnje, koncept održivog razvoja nameće se kao jedino prihvatljiv model. Taj koncept u najkraćem podrazumijeva: *održivo korišćenje raspoloživih poljoprivrednih resursa, uz postizanje optimalnih prinosa u biljnoj i stočarskoj proizvodnji, podizanje konkurentnosti, unapređivanje kvaliteta poljoprivrednih proizvoda, tržišnu valorizaciju specifičnosti crnogorske poljoprivrede i sprovođenje sveobuhvatnog programa razvoja sela.*

Jedan od osnovnih generatora razvoja poljoprivrede (posebno primarne) u narednom periodu biće razvoj agroindustrije, tj. jačanje vrijednosnog lanca u sektoru proizvodnje hrane i učvršćivanje veze između poljoprivrede i turizma.

9. 8. 2. 1. BILJNA PROIZVODNJA

Biljna proizvodnja je veoma raznovrsna i neujednačena u pogledu dostignutog stepena razvijenosti. Sigurno je da će na buduće trendove, pored tržišnih prilika i opštег ambijenta, imati i uticaj zakonski propisi koji treba da urede korišćenje veoma ograničenih površina obradivog poljoprivrednog zemljišta, kao i promjene u podsticajnoj politici koje idu ka većoj direktnoj podršci za korišćeno poljoprivredno zemljište.

Žitarice su važna komponenta plodoreda, bez kojih je bilo kakva intenzifikacija biljne proizvodnje nezamisliva. Razvoj organske proizvodnje, za koju postoje brojne pretpostavke, zahtijeva uvođenje širokih, funkcionalnih plodoreda, a žita su njihova najbitnija komponenta. Takođe, izraženije potrebe mlinske i pekarske industrije za specifičnim vrstama žita (heljda, tvrde pšenice, razne domaće sorte ječma i raži) radi proizvodnje različitih vrsta hljeba i peciva pozitivno će uticati na gajenje žitarica.

Krompir. Posljednjih su godina evidentne pozitivne promjene u pogledu većeg učešća komercijalne proizvodnje, korišćenja kvalitetnog sjemena visokoprinosnih sorti, što za rezultat ima rast prinosa po jedinici površine. Trend povećanja učešća komercijalnih proizvođača će se nastaviti i u budućem periodu.

Povrće. Ovo je jedna od rijetkih grana gdje i površine i prinosi rastu, a prema Strategiji, iskazuje i cjenovnu konkurentnost. Stoga su realna očekivanja da se nastave pozitivne tendencije, posebno u proizvodnji povrća u zaštićenom prostoru. Tome u prilog ide i unapređivanje tehnološkog nivoa proizvodnje, kroz ulaganja u plasteničku proizvodnju, mehanizaciju i opremu, poboljšanje tržišne infrastrukture i sl. Poseban će doprinos daljem razvoju ovog sektora davati razvoj turističke tražnje, povratak crnogorskih proizvođača na ranija tržišta (Hrvatska i Bosna i Hercegovina) i izvoz u zemlje EU. Dugoročno će Crna Gora u ovoj oblasti moći da računa na korišćenje komparativnih prednosti koje se ogledaju u ranijem pristizanju povrća i njegovom plansmanu dublje u kontinent po znatno povoljnijim cijenama.

Tabela 9. 9. Tendencije u kretanju površine i proizvodnje ratarsko-povrtarskih kultura

Pokazatelj	Stanje 2008.	Kratki rok – do 2015. 2008. = 100%	Srednji rok – do 2025. 2008. = 100%	Dugi rok – poslije 2025.
Površina	(ha)	%	%	Opis
Oranice	45,237	102	110	nastavak blagog rasta
Žitarice	5,073	=	110	nastavak blagog rasta od 1% godišnje
Krompir	10,233	=	=	nastavak proizvodnje na istoj površini
Povrće	7,912	103	110	blagi rast
Krmno bilje	7,945	105	125	kontinuirani rast
Obim proizvodnje	(000 t)	%	%	Opis
Žitarice	15,8	110	120	kontinuirani rast
Krompir	134,1	120	160	održavanje nivoa iz 2025.
Povrće	136,5	120	150	blagi rast
Krmno bilje	25,6	115	140	kontinuirani rast

Voće. Klimatski i zemljivojni uslovi omogućavaju gajenje velikog broja voćnih vrsta, od suptropskih do kontinentalnih, kao i samoniklih (divljih) voćnih vrsta. Da bi se ostvarili uzlazni trendovi u proizvodnji voća, potrebno je, pored modernizacije tehnologije i unapređivanja tržišne infrastrukture, nastaviti i intenzivirati ulaganja u podizanje komercijalnih voćnjaka. Pozitivni trendovi se mogu očekivati kod intenzivno gajenih voćnih vrsta i relativno novih kultura (malina, jagodičasto voće i sl.). Kao i za mnoge druge sektore, i ovdje će turizam biti jedan od glavnih pokretača daljeg razvoja.

Maslinica pokriva trećinu ukupne površine pod voćnjacima. Stanje u maslinarstvu se posljednjih nekoliko godina mijenja – osavremenjuju se kapaciteti za proizvodnju maslinovog ulja i obnavljaju stari zasadi. Tržište za proizvode od masline već postoji, a čvršćim povezivanjem sa turizmom znatno bi se obogatila ponuda. Intenziviranje ulaganja, posebno u nove investicije, rezultiraće povećanjem proizvodnje ploda masline. Maslinjaci imaju i sve će više imati i druge važne funkcije, kao što su doprinos boljem izgledu pejzaža u primorskom pojusu, spriječavaju eroziju i smanjuju pojavnju požara tokom ljeta.

Vinogradarstvo. Proizvodnja grožđa u Crnoj Gori ima uzlazne trendove, a vino je najvažniji izvozni poljoprivredni artikal. Oko polovina proizvodnje odvija se na površinama AD „13. jul – Plantaže”, koje proizvode vino u moderno opremljenim pogonima sa visokim tehnološkim standardima, uključujući ISO i HACCP. Reforme u vinarskom sektoru EU, koje podstiču proizvodnju kvalitetnih i vrhunskih vina, podočevaće razvoju vinarskog sektora Crne Gore. Sve će veći značaj imati autohtone sorte vinove loze u pogledu podizanja kvaliteta vina i obezbjeđivanja uslova za proširenje assortimenta vina sa zaštićenim geografskim porijeklom. Budući da postoje raspoloživi zemljivojni resursi, realno je očekivati da će se površine pod vinovom lozom in-

tenzivnije povećavati, posebno u privatnom sektoru gdje je veoma izraženo interesovanje za zasnivanje novih vinograda i izgradnju manjih vinarija.

Tabela 9. 10. Tendencije u kretanju površine i proizvodnje voća i grožđa

Pokazatelj	Stanje 2008.	Kratki rok – do 2015. 2008. = 100%	Srednji rok – do 2025. 2008. = 100%	Dugi rok – Poslije 2025.
Površina	(ha)	%	%	Opis
Voće	8685	102	110	nastavak rasta
Masline	3200	105	130	održavanje na nivou iz 2025.
Vinova loza	4,300	110	130	kontinuiran rast
Obim proizvodnje	000 tona	%	%	Opis
Voća	20,5	105	130	udvostručenje sadašnje proizvodnje
Masline	2,4	120	250	povećanje do 350%
Grožđe	44,0	115	140	dostizanje i održavanje proizvodnje na 160% sadašnjeg nivoa

9. 8. 2. 2. STOČARSKA PROIZVODNJA

S obzirom na strukturu poljoprivrednih površina, stočarstvo će i dalje ostati dominantna grana poljoprivrede, gdje će i dalje dominirati gajenje preživara (goveda, ovaca i koza).

Postojeći stočni fond, iskazan u agregatnom pokazatelju – uslovnim grlima (UG) ili stočnim jedinicama, iznosi oko 130.000 UG. Ukupne potrebe za kabastom hranom su na nivou od oko 450.000 t suve materije (SM) ili oko 3,6 t suve materije kabaste hrane po uslovnom grlu na godišnjem nivou. S druge strane, raspoložive pašnjačke, livadske i oranične površine (oko 450.000 ha) sa prosječnim prinosom kabaste stočne hrane od 1,7 t suve materije po ha daju godišnji prinos od oko 765.000 tona SM kabaste hrane. Dakle, postojeće raspoložive površine livada i pašnjaka, i bez dodatne intenzifikacije, obezbjeđuju dovoljno kabastih hraniva za povećanje stočnog fonda, a time i obima stočarske proizvodnje (preživara – goveda, ovaca, koza,) za blizu 80%.

U projekciji razvoja stočarstva realno je očekivati unapređivanja u proizvodnji kabaste stočne hrane kroz kultivaciju pašnjaka i prirodnih livada i zasnivanje sijanih travnjaka. To će neminovno dovesti do poželjne izmjene strukture poljoprivrednih površina – prevođenje dijela pašnjaka u livade, a korišćenje postojećih livadskih površina za zasnivanje jednogodišnjih ili višegodišnjih usjeva krmnog bilja.

Sa neznatnim intenziviranjem korišćenja i povećanjem učešća oraničnih površina i kultivisanih livada povećao bi se prinos po ha površine (na 3,5 t do 4 t SM/ha). To bi stvorilo pretpostavke za dodatno povećanje obima stočarske proizvodnje, međutim, sve to mora biti praćeno intenziviranje proizvodnje kroz sve masovnije opremanje i korišćenje poljoprivredne mehanizacije i opreme.

Govedarska proizvodnja se može posmatrati sa aspekta veličine populacije i obima proizvodnje glavnih proizvoda – mlijeka i mesa.

Postojeće stanje i ispoljeni trendovi ukazuju da će govedarsku proizvodnju karakterisati održavanje postojecog broja priplodnih grla približno na današnjem nivou, uz moguće manje oscilacije. Međutim, sasvim je opravdano, i u skladu sa dosadašnjim trendovima, očekivati osjetno povećanje proizvodnje mlijeka i mesa, kao rezultat povećanja proizvodnje po jednom grlu.

Tako je, uz unapređivanje proizvodnje kabaste stočne hrane, sasvim realno očekivati poboljšanje rasnog sastava (veće učešće produktivnijih rasa) i povećanje prosečne mlječnosti sa današnjih 2700 kg/kravi na bar 3300 kg/kravi, i povećanje proizvodnje mesa sa današnjih 90 kg po plotkinji na 140 kg. Ove su projekcije realne i dostižne, a znatno su ispod onog što ce postići u zemljama EU. Tako bi se omogućilo povećanje ukupne proizvodnje mlijeka za oko 40000 t i mesa za oko 3000 t. Važna je prepostavka za dostizanje ove projekcije unapređivanje prerađivačke industrije, posebno mljekarske.

Ovčarska proizvodnja. Imajući u vidu relativno povoljnu cjenovnu konkurentnost jagnjećeg mesa, deficit jagnjećeg mesa na nivou EU 27, te izgrađene klanične kapacitete u skladu sa standardima EU, proizvodnja jagnjećeg mesa može da ima veoma dobru perspektivu. Jagnjetina može ponovo da postane jedan od glavnih izvoznih proizvoda crnogorskog stočarstva. Stoga je realno očekivati nastavak pozitivnog trenda u prestrukturiranju ove grane proizvodnje, u smislu povećanja broja većih stada, što će rezultirati povećanjem proizvodnje jagnjećeg mesa. S druge strane, veća proizvodnja mesa i nedostatak radne snage uticaće na opadanje proizvodnje mlijeka i prerađevina od mlijeka.

Kozarstvo je, sasvim evidentno, grana stočarstva u usponu i ona bilježi pozitivne trendove. Dugoročnu perspektivu ovoj grani nudi sve izraženija tražnja, posebno turistička. Mlijeko i prerađevine od mlijeka (razne vrste sireva) i jareće meso postaju delikatesa koja će se sve više tražiti u prestižnim turističkim objektima. Raspoloživi prirodni potencijali, kao i tražnja za proizvodima, pružaju mogućnost za povećanje ove proizvodnje i do 80%. Perspektiva je razvoja kozarstva u plasmanu prepoznatljivih i visokovrijednih kozjih proizvoda (meki i tvrdi kozji sir, jareće meso, dimljena kastradina i sl.) po povoljnim cijenama u turističkim destinacijama i većim urbanim centrima Crne Gore.

Svinjarstvo i živinarstvo spadaju u tzv. industrijske grane stočarstva za koje važe drugaćiji principi i zakonomernosti u razvoju nego što je to slučaj za preživare. Pre-sudan uticaj na njihov razvoj ima opšta konkurentnost i uslovi na tržištu, posebno na tržištu koncentrovane stočne hrane, budući da su gotovo u potpunosti naslonjene na inpute koji se obezbjeđuju izvan Crne Gore. Razvoj ovih grana biće uslovлен stanjem ukupnog ekonomskog ambijenta Crne Gore, kao i kretanjima na tržištu EU i bližeg okruženja. Međutim, potrošnja jaja i piletine u svježem stanju, upravo zbog sve izraženijih zahtjeva potrošača za proizvodima u svježem stanju, ići će u prilog daljem razvoju ovih sektora, koji su i u posljednjih nekoliko godina bilježili zapažene rezultate.

Tabela 9. 11. Tendencije u kretanju broja grla i proizvodnje animalnih proizvoda

Parametri	Stanje 2008.	Kratki rok – do 2015. 2008. = 100%	Srednji rok – do 2025. 2008. = 100%	Dugi rok – Poslije 2025.
Brojno stanje stoke	000 grla:	%	%	Opis
Goveda	106	103	115	povećanje broja grla za tov, održavanje broja mlijecnih grla na nivou iz 2025.
Ovce	209	103	115	blagi rast
Svinje	10	120	150	održavanje nivoa iz 2025.
Živilina	432	120	140	održavanje nivoa iz 2025.
Obim proizvodnje	000 tona	%	%	Opis
Govede meso	6,2	115	140	kontinuiran rast
Svinjsko meso	1,7	125	150	blagi rast
Ovčije meso	3,1	112	125	kontinuiran rast
Živilinsko meso	1,5	130	150	kontinuiran rast
Mlijeko (kravljе)	153	115	130	blagi rast
Mlijeko (kozje)	5	125	150	održavanje nivoa iz 2025.
Jaja	55 miliona	115	130	održavanje nivoa iz 2025.

9. 9. PREPOSTAVKE ZA ODRŽIVI RAZVOJ POLJOPRIVREDE

9. 9. 1. ULOGA DRŽAVE

Kakvu agrarnu politiku sprovoditi? Prvo: izlišna je dilema da li država treba podržavati razvoj poljoprivrede. To rade sve uređene države, a brojni su primjeri koji to dokazuju: EU 27, Švajcarska, Norveška, Japan, SAD, Island. Možda je indikativan primjer najmanje članice EU 27, Malte, koja zahvata površinu ekvivalentnu 1/7 nikšićke opštine, i u strategiji održivog razvoja ove male ostrvske zemlje veoma važno mjesto zauzima poljoprivredu.

Drugo, država, podržavajući poljoprivredu, obezbeđuje stabilan izvor bezbjedne hrane, brine o održivom korišćenju resursa, stara se o ruralnim sredinama i unapređuje uslove za život na selu. Dakle, podržavajući poljoprivredu, država se na odgovoran način stara o javnom interesu, što je njena primarna funkcija. Moglo bi se, samo retorički, postaviti pitanje granice između javnog interesa, odnosno podrške cjelovitom ruralnom razvoju i onog što je direktna podrška proizvođačima (u okviru tržišno-cjenovne politike), s ciljem da se finansijski podržava samo sprovođenje javnog interesa, ali ne i prihodi poljoprivrednika. Iskustva razvijenih, opet, nedvosmisleno govore da je dohodak u poljoprivredi tek oko 70% prosjeka dohotka u drugim djelatnostima (EU 27 i Švajcarska, na primjer). Dakle, bez adekvatne finansijske podrške države, neminovno je napuštanje poljoprivrede kao djelatnosti, a s tim i pražnjenja sela i ugrožavanje onog što je opšti ili javni interes u najširem smislu.

Crna Gora niti treba niti može da bude izuzetak u pogledu uloge države prema poljoprivredi. Stoga, još snažnije treba da nastavi započeti pravac usklađivanja svoje agrarne politike sa CAP EU 27, uz neminovno povećanje ukupne podrške za sve tri osnovna stuba agrarne politike: tržišno-cjenovnu politiku, politiku ruralnog razvoja i opšte usluge u poljoprivredi.

Ostale politike. Za uspješno sprovođenje koncepta održivog razvoja poljoprivrede važne su i druge politike: regionalna politika, poreska i politika carinske zaštite, socijalna politika, podrška preduzetništvu. Takođe, dosljedno sprovođenje preuzetih međunarodnih obaveza iz potpisanih ugovora i sporazuma uticaće na dalji razvoj crnogorske poljoprivrede (Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa EU 27, CEFTA, učlanjivanje u Svjetsku trgovinsku organizaciju, članstvo u međunarodnim organizacijama sl.).

9. 9. 2. POLJOPRIVREDNI PROIZVOĐAČI

Prosječna crnogorska farma uglavnom je nespecijalizovano gazdinstvo koje se dominantno bavi različitim proizvodnjama i znatan dio proizvoda ostaje za podmiranje potreba domaćinstva ili neformalnim kanalima završava kod kupaca u gradskim sredinama.

Komercijalni farmer (u modernom zapadnom poimanju) tek je u početnoj fazi nastajanja. Taj je proces različito prisutan po sektorima: najveći su pomaci kod proizvođača povrća i krompira, zatim mlijeka, jagnjećeg mesa, vina, u proizvodnji južnog voća i dr. Stvaranje komercijalnih proizvođača treba podsticati kroz različite vidove, posebno putem podrške investicijama u okviru prve grupe mjera politike ruralnog razvoja, jer je ta podrška maksimalno dozvoljena propisima Svjetske trgovinske organizacije i u skladu je sa smjernicama politike ruralnog razvoja EU.

Međutim, svoje mjesto u proizvodnji hrane i dalje će imati mala nekomercijalna gazdinstva (part time farms – u EU terminologiji) u mnogim sektorima poljoprivrede, posebno u manje povoljnim područjima i onima koja su relativno blizu većih naseljenih mjesta. Njihova je uloga ne samo da proizvode specifične i prepoznatljive crnogorske proizvode (vino, med, voće i prerađevine od voća, prerađevine od mlijeka i dr.) već mogu da budu i uspješna spona sa turizmom.

Uspješno bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom u 21. vijeku traži ne samo poznavanje najnovijih tehnologija gajenja biljaka i domaćih životinja nego i uspješno vođenje biznisa.

9. 9. 3. TRŽIŠTE

Bilansi i stepen samosabdjevenosti po sektorima su nepovoljni. Tek za nekoliko proizvoda Crna Gora ima pozitivan spoljnotrgovinski bilans, najpovoljniji je za vino, a tu su još neki manje važni proizvodi: ljekobilje, kože i sl. U slučaju ostalih proizvoda, uglavnom iskazuje uvoznu zavisnost.

Struktura crnogorske poljoprivrede nije odgovarajuća za izvoz većih količina poljoprivrednih proizvoda, ali je zato veoma kompatibilna sa novijim trendovima u ishrani

i u razvoju turizma. Zašto? – Nudi tržištu široku paletu veoma raznovrsnih proizvoda. Nudi specifične i geografski prepoznatljive visokovrijedne crnogorske proizvode.

Da li će najnovija globalna kretanja imati veliki uticaj na crnogorsku poljoprivrednu? – Da, ali ne dominantnu. Čak se očekuje da će neki aspekti krize pogodovati razvoju pojedinih sektora.

Naglasak na potrošnji lokalno proizvedenih proizvoda, posebno u turizmu, predstavljaće važan zamajac razvoja pojedinih specifičnih proizvodnji, kao što su: svježe voće i povrće, jagnjeće i jareće meso, različite vrste sireva, vino, med, maslinovo ulje...

9. 9. 4. CRNOGORSKA POLJOPRIVREDA I OKOLINA

Dosljedno sprovođenje koncepta održivog razvoja poljoprivrede jeste najbolja braniteljstvo u ozbilnjom zagađivanju i ugrožavanju životne sredine. Imajući u vidu postojeći stepen razvoja, te nizak nivo primjene hemijskih sredstava za ishranu i zaštitu bilja, izazovi sa kojima će se suočavati crnogorska poljoprivreda bitno su različiti u odnosu na visokorazvijene zemlje. Ovome treba dodati i veoma malu opterećenost poljoprivrednih površina grlima stoke, ispod 0,50 UG po hektaru, a dozvoljeni su limiti i blizu 2 UG po hektaru.

Stoga Crna Gora treba da iskoristi te svoje prednosti i da koncept ekološke države dosljedno primijeni u proizvodnji hrane.

9. 9. 5. RAZVOJ I PORED NEKIH NEGATIVNIH TREDOVA

Često se javnosti nudi pesimistička slika o poljoprivredi navodeći i prenaglašavajući neke od negativnih trendova. Relativan je njihov uticaj na razvoj, a to pokazuju brojni primjeri zemalja sa razvijenom poljoprivredom.

Slijede samo neki od primjera koji potkrepljuju činjenicu da je razvoj moguć i pri negativnim trendovima:

– Smanjenje učešće poljoprivrede u BDP-u je neminovnost; što je razvijenija ekonomija, po pravilu je manje učešće poljoprivrede, i pored činjenice da je poljoprivreda u tim zemljama izrazito razvijena.

– Smanjenje broja aktivne radne snage u seoskim područjima – trend jeste negativan i on je manje-više prisutan i u razvijenim ekonomijama. Međutim, ima dosta prostora da se povećanjem produktivnosti i ukupne proizvodnje po gazdinstvu, posebno na porodičnim gazdinstvima, podigne ukupan nivo produkcije i istovremeno ostvare pozitivne strukturne promjene – neodrživa je teza da seosko domaćinstvo može obezbijediti dovoljno prihoda od držanja svega nekoliko krava, ili od neke druge proizvodnje ekvivalentnog obima.

– Smanjivanje broja stoke – posebno goveda – postojeća populacija krava može da proizvede znatno veću količinu mljeka, a posebno mesa.

Dakle, razvoj crnogorske poljoprivrede treba posmatrati u svjetlu najnovijih kretanja, uvažavajući sve njene specifičnosti i pozitivno nasleđe iz prošlosti. Ali se ne može robovati stereotipima, kao što je onaj o tome koliko je stanovnika i stoke nekada imalo crnogorsko selo. Za donosioce odluka mnogo je važnije pitanje: Kakva je produktivnost u poljoprivredi i kvalitet života ljudi koji žive na selu?

9. 9. 6. PRIORITETNI ZADACI U RAZVOJU POLJOPRIVREDE

Razvojni prioriteti postavljeni su u strateškim dokumentima, prikazanim u poglavlju 5. Ciljevi i mjere za njihovo postizanje usklađeni su sa modelom razvoja poljoprivrede Evropske unije, čija je jedna od karakteristika da se postepeno mijenja. Međutim, integrisanje u EU model i uvođenje međunarodnih standarda postavljaju samo okvir, a vizija razvoja i prioritetni zadaci mora da polaze od specifičnosti crnogorske poljoprivrede i njenih realnih razvojnih potreba i mogućnosti, koje su već dano u poglavlju *Procjena budućih kretanja u poljoprivredi Crne Gore*. U tekstu koji slijedi naglašavaju se prioritetni zadaci koje je potrebno stalno sprovoditi na putu ostvarivanja koncepta održivog razvoja poljoprivrede.

- *Povećavanje konkurentnosti u dva pravca: a) investicije u primarni sektor i prehrambenu industriju i b) uvođenje međunarodnih standarda.*

a) *Investicije* – crnogorskoj poljoprivredi je potreban snažan investicioni ciklus – jedini način da se prevaziđu strukturne poteškoće i da se poveća konkurenčnost jesu ulaganja u know-how, novu tehnologiju, unapređivanje ruralne infrastrukture, a posebno tržišne infrastrukture; jačanje vertikalne i horizontalne integracije u prehrambenom lancu.

b) *Međunarodni standardi i pravila* – Crna Gora je već uveliko u procesu preuzimanja i ugrađivanja međunarodnih standarda u svakodnevnu praksu, posebno onih koje primjenjuje EU. Taj posao treba intenzivirati, budući da dosljedna primjena međunarodnih standarda znači:

- predvidljiv i pozitivan ambijent za sve subjekte koji su u sektoru poljoprivrede;
- prevenciju zagadživanja životne sredine i afirmaciju s prirodnom sredinom usklađenih vidova proizvodnje;
- funkcionalan sistem slijedljivosti i ponudu zdravstveno bezbjednih proizvoda za potrošače.

▪ *Gazdovanje resursima* – razvoj poljoprivrede koja je maksimalno usklađena sa očuvanjem životne sredine dopriniće:

- očuvanju zemljišta, uz sprečavanje zagadživanja i drugih vidova njegove degradacije;
- očuvanje vodnih resursa od potencijalnog zagadživanja;
- sprečavanje ugrožavanja opštег biodiverziteta, uz očuvanje i održivo korišćenje genetičkih resursa u biljnoj i stočarskoj proizvodnji;
- održavanju pejzaža u njegovoj estetskoj i funkciji razvoja turizma;
- snažnjem razvoju organske poljoprivrede;
- očuvanju tradicionalnih i održivih proizvodnih tehnologija.

▪ *Promocija* je jedno od nezaobilaznih sredstava približavanja poljoprivrednih proizvoda modernom potrošaču – posebno je to važno za visokodiverzifikovanu i raznovrsnu crnogorskiju poljoprivrodu, koja u svojoj biti ne nudi velike količine berzanskih proizvoda, nego male količine veoma specifičnih i geografskim područjem uslovljениh proizvoda, uz minimiziranje rizika od genetski modifikovane hrane.

▪ *Dosljedno sprođenje obaveza iz EU pridruživanja i implementacija razvojnih dokumenata (Strategija i Nacionalni program) uz jačanje postojećih i uspostavljanje novih institucija za podršku razvoju poljoprivrede.*

▪ *Obrazovanje i stručno osposobljavanje* – razvoj zasnovan na znanju mora, bez izuzetka, da važi za poljoprivrednu. Definitivno nema mjesta za poimanje poljoprivrede kao stjecišta radne snage koja nije mogla svoje mjesto naći u drugim sektorima. Upravo je obrnuto: dok se za neke sektore traže sasvim jednostavna i rutinska znanja, dотле je poljoprivredniku potrebno da bude dobar tehnolog i to najčešće za veliki broj operacija koje obavlja i istovremeno da bude uspješan biznismen.

Snažeći konkurentnost putem investicione podrške i dosljedne primjene međunarodnih standarda, koristeći raspoložive resurse uz izraženu svijest da je to pozajmica od potomaka, uvažavajući specifičnosti i promovišući posebnosti poljoprivrednih proizvoda, gradeći koncept razvoja zasnovan na znanju, crnogorska poljoprivreda će imati dugoročnu perspektivu i izvjesnu budućnost!

LITERATURA

- [1] *A sustainable development strategy for the Maltese islands, 2006–2016.*
- [2] Crnogorska poljoprivreda i Evropska unija – Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Crne Gore (ISBN 86-85799-02-3) Podgorica 2006.
- [3] Economic analysis and evaluation „Agricultural Policy Perspectives” Briefs of European Commission.
- [4] Godišnji izvještaji Službe za selekciju stoke za 2008 (ISSN 1800–6396), Biotehnički fakultet, Podgorica 2009.
- [5] Interna dokumenta i studije Biotehničkog fakulteta – Centra za stočarstvo – Podgorica.
- [6] Nacionalni program proizvodnje hrane i razvoja ruralnih područja 2009–2013, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Crne Gore, Podgorica 2008.
- [7] OECD-FAO Agricultural Outlook 2009–2018, 2009.
- [8] Prostorni plan Crne Gore do 2020, Podgorica 2007.
- [9] Statistički godišnjaci Zavoda za statistiku Crne Gore – Monstat.
- [10] *Strategy of sustainable development of Ireland.*
- [11] *The national strategy for sustainable development of Finland.*
- [12] Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, „Sl. list Crne Gore”, 56/09.

